

Γιώργος Παπανικολάου και Filippo Espinoza

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία¹ μας αποσκοπεί στη διερεύνηση του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου του λαθρεμπορίου κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής και στη συνέχεια Διοίκησης (1912–1943) στα Δωδεκάνησα, ιδιαίτερα μεταξύ του 1924, χρονικό σημείο κατά το οποίο η περιοχή πέρασε επίσημα στην ιταλική κυριαρχία, και τις παραμονές του Β΄ ΠΠ. Η εξέταση της στάσης και των πολιτικών του ιταλικού αποικιακού καθεστώτος απέναντι στις παράνομες αγορές εγείρει μια σειρά από ενδιαφέροντα ερωτήματα για τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας των αγορών αυτών.

Ως θεωρητικό πρόβλημα, η σχέση της παράνομης οικονομικής δραστηριότητας και των επίσημων πολιτικών περιορισμού ή καταστολής της δραστηριότητας αυτής συνήθως προσεγγίζεται σήμερα μέσα από την προβληματική του «οργανωμένου εγκλήματος», ως παράγοντα αποσταθεροποίησης και υπονόμευσης τόσο της λειτουργίας της νόμιμης οικονομίας όσο και των δημοσιονομικών συμφερόντων του κράτους. Με βάση αυτή την οπτική, οι παράνομες αγορές, οι λαθραίες ροές αγαθών και υπηρεσιών και οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης που συνδέονται με αυτά τα φαινόμενα συνήθως γίνονται αντιληπτές ως εκφάνσεις ενός υποκόσμου, ο οποίος είναι διακριτός και απροσπέλαστος από τη συνολική κοινωνική τάξη και την κοινωνική «επιφάνεια». Η

---

¹ Η έρευνα για την εργασία αυτή χρηματοδοτήθηκε από τη Βρετανική Ακαδημία (British Academy Small Research Grant SG132013).

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

σχέση της κρατικής πολιτικής και της δραστηριότητας αυτού του υποκόσμου αντιμετωπίζεται έτσι ως σχέση αντίθεσης: η προσπάθεια του υποκόσμου αυτού να αναπαράγει τη δραστηριότητά του, πέρα από τις στενά δημοσιονομικές απώλειες που συνεπάγεται για την κρατική αρχή, συντελεί στην ενίσχυση φαινομένων όπως η διαφθορά και η ανομία. Από την άλλη, η απάντηση της κρατικής αρχής απέναντι στην προσπάθεια αυτή (πρέπει να έχει) αναμφίβολα κατασταλτικό χαρακτήρα.

Εντούτοις η εξέταση των αρχειακών και άλλων πηγών, στις οποίες στηρίζεται η εργασία μας, αναδεικνύει μια διαφορετική εικόνα, η οποία είναι μάλλον ασύμβατη με την κυρίαρχη αυτή θεώρηση. Χωρίς αμφιβολία η Ιταλική Διοίκηση προσπάθησε να εφαρμόσει ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εγκαθίδρυσης μιας αποικιοκρατικής τάξης βασισμένης στην οικονομική και πολιτική ειρήνευση και εκμετάλλευση των τοπικών πληθυσμών και συνδεδεμένης με τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της μητρόπολης. Προσέγγισε ωστόσο το τοπικό λαθρεμπόριο ως μια σχετική και όχι απόλυτη απειλή: αντλήθηκε δηλαδή και χρησιμοποίησε την παράνομη οικονομική δραστηριότητα ως εργαλείο στην υπηρεσία των ζωτικής σημασίας βραχυπρόθεσμων και μακροπρόθεσμων υψηλότερων συμφερόντων της στην περιοχή.

Η θέση μας είναι πως αυτό που ονομάζεται «οργανωμένο έγκλημα» μπορεί να μελετηθεί και να κατανοηθεί ως φαινόμενο μόνο σε ένα θεωρητικό πλαίσιο πολιτικής οικονομίας: οι παράνομες αγορές και οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης που τις στηρίζουν δεν μπορούν να προσεγγιστούν στενά ως ένα τεχνικό θέμα πρόληψης και καταστολής μιας μορφής εγκληματικότητας, αλλά ως κοινωνικές πρακτικές και στρατηγικές (Block & Chambliss 1981). Πρόκειται για φαινόμενα που έχουν τις ρίζες τους σε ιστορικά δεδομένες συνθήκες, αντανακλούν ιδιαίτερα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα, και, κατά τούτο, είναι πιθανόν έτσι να συνυπάρχουν με άλλες κοινωνικές πρακτικές και στρατηγικές, ιδίως εκείνες που εκπορεύονται από το κράτος (Antonopoulos & Papanicolaou 2015).

Με βάση τα παραπάνω, η εισήγησή μας επιχειρεί να δείξει πως οι πολιτικές της Ιταλικής Διοίκησης απέναντι στο λαθρεμπόριο

αποτέλεσαν απαντήσεις στα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα που δημιουργούσε και τις ευκαιρίες που προσέφερε αυτή η δραστηριότητα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα έξι χρόνια της ιταλικής κατοχής. Στην πράξη, η πολιτική της Ιταλικής Διοίκησης κατά την περίοδο αυτή ήταν πολιτική ανοχής των παράνομων αγορών σε πολιτικό και πρακτικό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η σχέση «επιφάνειας» και «υποκόσμου» συνέβαλε στην άρθρωση και την εκδίπλωση του Ιταλικού αποικιοκρατικού προγράμματος. Επικεντρώνουμε την ανάλυσή μας σε αυτήν ακριβώς τη σχέση χωρίς να υπεισέλθουμε σε μια σειρά άλλων σημαντικών ερωτημάτων, όπως για παράδειγμα το κατά πόσο μπορεί να θεωρηθεί η ιταλική διοίκηση ως ένα τυπικό αποικιοκρατικό εγχείρημα, το κατά πόσο αποκλίνει από άλλα ιταλικά αποικιοκρατικά εγχειρήματα της εποχής, αλλά και το κατά πόσο ήταν σημαντική ως προς την εσωτερική κατάσταση της Δωδεκανήσου η σχέση της Ιταλικής Διοίκησης με το φασιστικό καθεστώς της μητροπολιτικής Ιταλίας.

Στο πρώτο μέρος του κειμένου μας προχωρούμε σε μια επισκόπηση του γεωπολιτικού και κοινωνικοπολιτικού πλαισίου του ιταλικού εγχειρήματος στα Δωδεκάνησα. Στο δεύτερο μέρος επικεντρώνουμε στη σχέση των παράνομων αγορών με τις πολιτικές της Ιταλικής Διοίκησης.

Το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο της Δωδεκανήσου τις παραμονές της ιταλικής απόβασης

Η κατοχή της Δωδεκανήσου ξεκινάει με την απόβαση στη Ρόδο μιας ιταλικής στρατιωτικής δύναμης υπό το στρατηγό Giovanni Ameglio στις αρχές του Μαΐου του 1912. Σκοπός της κατάληψης της Δωδεκανήσου, η οποία ολοκληρώθηκε μέσα σε ένα μήνα περίπου, ήταν η δημιουργία ενός δευτερεύοντος προσωρινού θεάτρου επιχειρήσεων στο πλαίσιο του ιταλο-τουρκικού πολέμου του 1911 στη Λιβύη. Η κατοχή αυτή, ωστόσο, έμελλε να διαρκέσει καθ' όλη τη δεκαετία του 1910 μέχρι το 1924, όταν η περιοχή προσαρτήθηκε τυπικά στην Ιταλία μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης.

Οι Ιταλοί διαδέχθηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην κατοχή μιας περιοχής, της οποίας η γεωγραφία, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά αλλά και η οικονομική και πολιτική ιστορία

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

δημιουργούσαν μια σειρά ιδιαιτέρων προβλημάτων. Ιστορικά, η έλλειψη νερού και καλλιεργήσιμης γης αποτέλεσε ανυπέρβλητο εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη των νησιών. Οι αγροτικοί πληθυσμοί ζούσαν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας και συνεχούς απειλής από ασθένειες όπως η ελονοσία και ο τύφος. Από την άλλη πλευρά, παρά τη γεωγραφική θέση της περιοχής επάνω στη διασταύρωση των ναυτικών δρομολογίων μεταξύ Ευρώπης, Αιγύπτου και Ανατολής, η ανάπτυξη της ναυτιλίας παρέμεινε περιορισμένη μέχρι τον 19ο αιώνα, και επικεντρώθηκε μόνο στη Ρόδο και την Κω.

Με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας ατμού και το άνοιγμα της Διώρυγας του Σουέζ κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η περιοχή απέκτησε μια νέα οικονομική σημασία. Τα νησιά που είχαν ειδικευτεί στην αλιεία και την εμπορία του σφουγγαριού (Κάλυμνος, Σύμη, Χάλκη και Καστελόριζο), ήταν σε θέση να αξιοποιήσουν αυτή την εξέλιξη, αφού η ζήτηση αυξήθηκε σημαντικά σε διεθνή κλίμακα και η άνθηση της βιομηχανίας αυτής ενίσχυσε τις επιχειρήσεις γενικότερα. Ως αποτέλεσμα, αυτή η οικονομική ανάπτυξη οδήγησε στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού, καθώς και σε μια σημαντική αύξηση του αριθμού του πληθυσμού.²

Εμφανίστηκε επίσης και μια σειρά βοηθητικών επιχειρήσεων και βιομηχανιών ιδίως σε σχέση με την ακτοπλοΐα, τη ναυπηγική βιομηχανία και τον καπνό. Οι δραστηριότητες αυτές βοήθησαν την παραγωγή εναλλακτικών απασχολήσεων κατά τις περιόδους παύσης της σπογγαλιείας και δημιούργησε ευκαιρίες απασχόλησης στον τομέα της αγροτικής οικονομίας και μεταποίησης, όπως τα λαχανικά, τις ελιές αλλά και την επεξεργασία του καπνού και την παραγωγή τσιγάρων.

---

2 Όπως σχολίαζε ο Ameglio το 1913, «ο πληθυσμός είναι σήμερα διπλάσιος από ό, τι ήταν πριν από έναν αιώνα. και [...] οι δήμοι [...] με τα χρήματα που συλλέγονται για διάφορους φόρους ή από εθελοντική συγκέντρωση χρημάτων μεταξύ των ιθαγενών που κατοικούν στο εξωτερικό [...] ήταν σε θέση να εξοπλίσουν τα νησιά τους με δωρεάν σχολεία, δημόσια φαρμακεία, ακόμα και κατασκευάσει με δικά τους μέσα δημόσια έργα κάποιας σημασίας, όπως είναι οι αποβάθρες της Καλύμνου, της Σύμης και της Νισύρου» (Ameglio, 1913).

Καθοριστικό ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις έπαιξε το καθεστώς στο οποίο υπόκειτο η περιοχή κατά την Οθωμανική περίοδο, σύμφωνα με το οποίο τα νησιά απολάμβαναν διοικητική και δημοσιονομική αυτονομία, αλλά και φορολογικά προνόμια, τα οποία διατηρήθηκαν ακόμη και κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (Inalcik & Quataert 1997) και ως τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Σε αυτό το τελευταίο χρονικό σημείο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχώρησε τον (μερικό) έλεγχο της συλλογής μιας σειράς φόρων και δασμών στο Συμβούλιο για τη Διαχείριση του Οθωμανικού Δημοσίου Χρέους. Αυτή η εξέλιξη, η οποία αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση του χρέους προς τους ευρωπαίους πιστωτές, είχε αποτέλεσμα την εισαγωγή μιας σειράς μονοπωλίων -και συνεπώς την είσπραξη κατ'απαίτηση της κεντρικής διοίκησης- των αναλογούντων φόρων και δασμών επί του καπνού, του αλατιού, του οινοπνεύματος, ακόμα και του τέλους της άδειας για την αλιεία και την σπογγαλιεία. Παρά την τοπική αντίσταση, όλα τα σχετικά προνόμια της περιοχής καταργήθηκαν με τις μεταρρυθμίσεις των Νεότουρκων και από το 1909, η συλλογή των φόρων και δασμών πέρασε στη δικαιοδοσία των Οθωμανικών αρχών χωρίς καμμία εξαίρεση ή απαλλαγή.

Τα παραπάνω στοιχεία μας δίδουν το πλαίσιο του λαθρεμπορίου στην περιοχή. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι γεωπολιτικές αλλαγές στο Αιγαίο δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια ανάπτυξη του λαθρεμπορίου προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Τα φορολογικά και δασμολογικά προνόμια που απολάμβαναν τα νησιά είχαν ενθαρρύνει την ανάπτυξη μιας τοπικής βιομηχανίας καπνού που χρησιμοποιούσε πρώτη ύλη από τοπικές πηγές ή από την Ανατολία και, συχνά παράνομα, προωθούσε το τελικό προϊόν στο εξωτερικό:

«Μια μικρή βιομηχανία της Καλύμνου είναι η κοπή του καπνού των τσιγάρων, η οποία απασχολεί εκατοντάδες γυναίκες. Ο καπνός καλλιεργείται στην Κω, στη Σάμο ή ακόμη πιο μακριά, και έρχεται απλά να κοπεί εκεί και να προωθηθεί. Η βιομηχανία αυτή ... έχει τις ρίζες της στο λαθρεμπόριο μεταξύ των νησιών και των περιοχών του Ελληνικού Βασιλείου» (Myres 1920)

Μετά την ίδρυση του Συμβουλίου Διαχείρισης του Οθωμανικού

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

Δημόσιου Χρέους και την εισαγωγή του μονοπωλίου στον καπνό, ο ορίζοντας αυτής της δραστηριότητας διευρύνθηκε, αφού οι ροές του λαθρεμπορίου μπορούσαν να στοχεύουν εξίσου και τις αγορές της τουρκικής ενδοχώρας, αλλά και τα μη προνομιούχα νησιά (αυτά δηλαδή που δεν υπάγονταν στο καθεστώς των προνομίων που είχε παραχωρήσει η Υψηλή Πύλη). Άλλωστε, επειδή το Συμβούλιο ελεγχόταν από τους ευρωπαίους πιστωτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οθωμανικές αρχές αδιαφορούσαν για την καταστολή της δραστηριότητας.

Εν τω μεταξύ, η υποχώρηση του εμπορίου του σφουγγαριού ενθάρρυνε τους νησιώτες να αξιοποιήσουν πιο ενεργά τα πλεονεκτήματα της τοπικής ναυπηγικής βιομηχανίας και να στραφούν στη μεταφορά εμπορευμάτων μεταξύ της Αιγύπτου και της νότιας ακτής της Ανατολίας. Νησιά όπως το Καστελλόριζο εγκατέλειψαν τελείως το σφουγγάρι (Doumanis, 1997, 18). Έτσι, η βιομηχανία παράνομων προϊόντων καπνού αυξήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε το λαθρεμπόριο πραγματοποιούνταν πραγματικά χωρίς καμμία προφύλαξη: το 1922, στην Κάλυμνο και μόνο υπήρχαν 30 εργαστήρια καπνού, τα οποία απασχολούσαν από δέκα έως 400 άτομα και τα οποία συνέβαλαν σε μια ετήσια παραγωγή 60 εκ. τσιγάρων (Guidoni 1922). Όπως σχολίαζε σε μια αναφορά του ένας από τους στρατιωτικούς διοικητές της Δωδεκανήσου, ο Vittorio Elia, «υπό το οθωμανικό καθεστώς, το λαθρεμπόριο αποτελούσε τη μόνη αληθινή απασχόληση σε Καλύμνο, Σύμη και Χάλκη, που ειδικεύονται σε αυτή τη βιομηχανία» (Elia 1918β).

Η ιταλική κατοχή που αρχίζει στην ταραχώδη δεκαετία του 1910 βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα πραγματικό αδιέξοδο, όχι απλώς με ένα πρόβλημα οικονομικής ύφεσης (λόγω της επίσημης οικονομικής πολιτικής των Οθωμανών) και ανάπτυξης αντίστοιχα της παράνομης οικονομίας, αλλά με ένα πραγματικό γρίφο, του οποίου οι ρίζες απλώνονταν σε ζητήματα τοπικής διοίκησης και διεθνούς πολιτικής.

Λαθρεμπόριο και η Διοίκηση των «ιταλικών νήσων του Αιγαίου»

Από την ιταλική σκοπιά, η κατοχή της Δωδεκανήσου, πέρα από

τους στενά τακτικούς στόχους στο πλαίσιο του Λιβυκού πολέμου, είχε εντελώς αμφίβολη αξία από στρατηγική σκοπιά. Είναι εξίσου αμφίβολο εάν το 1912 οι Ιταλοί είχαν γνήσια πρόθεση να προσαρτήσουν τα νησιά, καθώς αφενός μεν η οικονομική σημασία της Δωδεκανήσου ήταν μικρή και αφετέρου η αριθμητική υπεροχή του ελληνικού πληθυσμού δημογραφικά πολύ λίγο ικανοποιούσε τα κριτήρια της ιταλικής αποικιοκρατικής φαντασίας (Labanca 2002:180). Βέβαια, οι Ιταλικές ελίτ αναμφίβολα είχαν βλέψεις προς την ανατολική Μεσόγειο: η Ιταλία ήταν παρούσα στις εξελίξεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη από το 1881, αφού συμμετείχε στο Συμβούλιο Διαχείρισης του Οθωμανικού χρέους. Η παρουσία αυτή συνεχίστηκε με την ανάμειξη της στην εποπτεία της συμφωνίας μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας για το ζήτημα της Κρητικής Πολιτείας (Bosworth 1996:52). Την εποχή του Λιβυκού πολέμου, η Δωδεκάνησος θα μπορούσε στην καλύτερη περίπτωση να ιδωθεί αόριστα ως κάποιο έρεισμα για την εγκαθίδρυση μιας ιταλικής ζώνης επιρροής στη Μικρά Ασία. Αυτή ήταν μια ιδέα που διακινούνταν στους ιταλικούς οικονομικούς και πολιτικούς κύκλους, αλλά στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για τον τερματισμό του πολέμου στη Λιβύη, οι Ιταλοί εμφανίστηκαν απρόθυμοι να διατηρήσουν τα νησιά, καθώς η προτεραιότητά τους ήταν να αποκτήσουν τον πλήρη έλεγχο της Λιβύης ή την προώθηση των στόχων τους στην Αλβανία (Doumanis 1997:34, Bosworth 1970).

Η αντίληψη αυτή φάνηκε να αλλάζει σταδιακά, αφού τελικά ο πόλεμος στη Λιβύη υπήρξε από την Ιταλική σκοπιά το πρελούδιο στους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 και τελικά του Α΄ ΠΠ. Στο τέλος των Βαλκανικών πολέμων η Ιταλία χρησιμοποίησε την κατοχή της Δωδεκανήσου ως διαπραγματευτικό όπλο στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της Συνθήκης του Οuchy και της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, τον Ιούλιο του 1913. Η επαναχάραξη των συνόρων στη βαλκανική χερσόνησο και η επιτάχυνση της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε ενισχύσει τις ιταλικές βλέψεις και με τη συνθήκη του Λονδίνου το 1915 η Ιταλία απέσπασε υποσχέσεις για πλήρη κατοχή των νησιών και μια σφαίρα επιρροής στη Μικρά Ασία, ως αντάλλαγμα για την είσοδό της στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ (Bosworth 1970). Η «προσωρινή» κατάληψη

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

των Δωδεκανήσων έμελλε να διαρκέσει για σχεδόν μια δεκαετία έως το 1923 και την επίσημη παραχώρηση της περιοχής στην Ιταλία. Κατά την εποχή εκείνη οι Ιταλοί ήδη απέβλεπαν σε κέρδη στην Ανατολία, αναμένοντας την περαιτέρω αποσύνθεση της Τουρκίας, κι έτσι η κατοχή της Δωδεκανήσου γινόταν αντιληπτή ως σημαντικός μοχλός για τις βλέψεις τους στην τουρκική ενδοχώρα.

Αυτό το διεθνές πλαίσιο βοηθά, κατά την άποψή μας, την κατανόηση της προσέγγισης της Ιταλικής Διοίκησης της Δωδεκανήσου σε σχέση με την παράνομη οικονομική δραστηριότητα στην περιοχή. Η σχέση δηλαδή της πολιτικής της Ιταλικής Διοίκησης απέναντι στην παράνομη οικονομική δραστηριότητα επικαθορίζεται αφενός μεν από την εσωτερική πίεση που προκαλούσε η δεινή οικονομική κατάσταση των νησιών και αφετέρου από τις διακυμάνσεις των Ιταλοτουρκικών σχέσεων, οι οποίες τροφοδοτούσαν τις φιλοδοξίες του Ιταλικού επεκτατισμού στην Ανατολία, και έτσι αναβάθμιζαν ή υποβάθμιζαν τη στρατηγική σημασία των Δωδεκανήσων ανάλογα. Η σημασία της τριγωνικής αυτής σχέσης είναι ιδιαίτερα φανερή τουλάχιστον έως την ομαλοποίηση των Ιταλο-τουρκικών σχέσεων με την υπογραφή του συμφώνου ουδετερότητας και συμφιλίωσης από τις δύο χώρες (Barlas 2004).

Ας δούμε πώς. Κατ' αρχάς η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ (με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων) παρέτεινε τις καταστροφικές συνέπειες του Ιταλο-τουρκικού πολέμου στην οικονομική ζωή των νησιών. Καθώς η Τουρκία είχε διακόψει την επικοινωνία με τα νησιά, αυτά είχαν στερηθεί βασικά αγαθά, όπως κρέας, πουλερικά, λαχανικά και φρέσκα φρούτα. Σε σχέση με όλα αυτά τα αγαθά τα Δωδεκάνησα εξαρτώνταν από την ακτή της Ανατολίας (Myres 1920: 337). Από την άλλη, η σπογγαλιεία και το εμπόριο συνέχισαν να μειώνονται. Μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1909, η εισαγωγή άμεσης φορολογίας και στρατολογίας οδήγησε τη σπογγαλιεία προς το Λιβυκό πέλαγος και έτσι αποψίλωσε το εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν στο εμπόριο. Ακόμη περισσότερο η εισαγωγή του ιταλικού μονοπωλίου στην σπογγαλιεία στη Λιβύη κατά τη δεκαετία του 1910 απέκλεισε τους Δωδεκανήσιους από αυτά τα νερά. Μεταξύ 1915 και 1919, η δραστηριότητα αυτή είχε περιοριστεί

δραστηκότητα και πολλοί σφουγγαράδες μετανάστευσαν (Myres 1941). Γενικότερα, η διακοπή εμπορικών σχέσεων της περιοχής με τη Μικρά Ασία σήμαινε επίσης πως η θέση της Δωδεκανήσου ως εμπορικός κόμβος μεταξύ Αιγύπτου και Ελλάδας είχε υποβαθμιστεί.

Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ιταλική Διοίκηση είχε να αντιμετωπίσει ένα διπλό πρόβλημα προκειμένου να σταθεροποιήσει εσωτερικά τη θέση της στα Δωδεκάνησα. Αφενός μεν έπρεπε να συγκρατήσει τον εκφρασμένο και ενεργό αλυτρωτισμό των Ελληνικών πληθυσμών, αφετέρου δε να σεβαστεί το status quo σε θέματα τοπικής αυτοδιοίκησης και φορολογίας (Pignataro 2011). Παρά το γεγονός ότι οι Ιταλοί είχαν σταδιακά εγκαταστήσει μια διοικητική γραφειοκρατία για να επιβλέπει τις τοπικές υποθέσεις, κατά τη διάρκεια του πολέμου τα νησιά παρέμεναν επίσημα σε κενό κυριαρχίας και οι Ιταλοί σταδιακά αντιλαμβάνονταν ότι αυτά ήταν το εφαλτήριο για περαιτέρω διείσδυση στην Ανατολία. Η διαχείριση αυτής της επισφαλούς κατάστασης έγινε ακόμη δυσκολότερη λόγω των ελλείψεων σε τροφή και αγαθά πρώτης ανάγκης, οι οποίες εμφανίστηκαν από τους πρώτους μήνες του 1915. Παρά το ότι οι Ιταλοί οργάνωσαν γραμμές ανεφοδιασμού από τη μητροπολιτική Ιταλία και μέσω Αλεξάνδρειας, τα σχετικά προβλήματα παρέμειναν άλυτα ακόμη και μετά τη σχετική αποκατάσταση της τροφοδοσίας των νησιών από τις ακτές της Ανατολίας μετά τη συνθήκη του Μούδρου και τη συνθήκη των Σεβρών.

Εν τούτοις, το νέο Τουρκικό κράτος έβαλε και πάλι εμπόδια στις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Μικράς Ασίας και Δωδεκανήσου μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης του 1922 και καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Τα εμπόδια αυτά είχαν σχέση με τη δασμολογική πολιτική της Τουρκίας, την αναδιοργάνωση του τουρκικού τελωνειακού συστήματος, την εισαγωγή cabotage στα μικρασιατικά παράλια και σε πολιτικό επίπεδο με τις επιφυλάξεις της Τουρκίας απέναντι σε κάθε ιταλική εμπορική δραστηριότητα στην Ανατολία (Gayda 1928: 148).

Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Gayda αυτές οι συνθήκες οδήγησαν σε μια πρωτοφανή εξάπλωση του λαθρεμπορίου:

«Δεν υπάρχει πια εμπόριο, εκτός από το λαθρεμπόριο.
Αψηφώντας τις καταιγίδες και το σκοτάδι της νύχτας,

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

προκειμένου να επιβιώσουν, Έλληνες και Τούρκοι ναύτες ναυλώνουν τις βάρκες και τα πανιά τους από και προς την ακτή, φορτώνοντας και ξεφορτώνοντας εμπορεύματα κρυφά με τη συννεοχή του ντόπιου πληθυσμού» (Gayda, 1928, σελ. 149).

Από πολιτική άποψη πολύ μικρή αμφιβολία υπάρχει ότι η δεκαετία του 1920 ήταν μια νέα εποχή στην ιστορία της Δωδεκανήσου. Συμπίπτοντας με την άνοδο του Μουσολίνι στην εξουσία στην Ιταλία, η προσάρτηση των νησιών άνοιξε την προοπτική ενός πιο εντατικού και εκτενούς προγράμματος με στόχο την εμπέδωση της ιταλικής κυριαρχίας σε αυτά, και, τελικά, της οικοδόμησης μιας βιτρίνας και ενός στρατηγικού μοχλού («ubi consistam») της ιταλικής δύναμης στην Ανατολή (Lago 1924). Για το σκοπό αυτό, η Ιταλική Διοίκηση τέθηκε υπό ένα καθεστώς που διαφοροποιούνταν τόσο από τη μητρόπολη όσο και από τις ιταλικές αποικίες στην Αφρική. Χαρακτηριστικό του ήταν, βάσει του βασιλικού διατάγματος της 28ης Αυγούστου 1924, οι εκτεταμένες αρμοδιότητες και η αυτονομία του κυβερνήτη της δωδεκανήσου (Pignataro, 2013). Ο κυβερνήτης που διορίστηκε, ο Mario Lago, ήταν ένας διπλωμάτης καριέρας, ο οποίος διέθετε ισχυρές διασυνδέσεις με την ιταλική αστική τάξη. Του δόθηκε ουσιαστική αυτονομία έναντι της Ρώμης καθώς λογοδοτούσε απευθείας στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας. Του χορηγήθηκε σχεδόν απόλυτος έλεγχος των Δωδεκανήσων, με πλήρη νομοθετική, εκτελεστική και δημοσιονομική εξουσία, ακόμη και εξουσία που εκτεινόταν και στο πεδίο της δικαστικής λειτουργίας: κατά μία έννοια, η άσκηση της ιταλικής κυριαρχίας ανατέθηκε στο αξίωμα του κυβερνήτη (Alhadef 1927: 123).

Εξοπλισμένο με μια τέτοια αυτονομία και εξουσίες, το καθεστώς εφάρμοσε ένα εκτενές πρόγραμμα εκσυγχρονισμού, το οποίο περιλάμβανε αφενός μεν έργα, τα οποία εντάσσονται σε μια αποικιοκρατική λογική ειρήνευσης με επίκεντρο τη μεγιστοποίηση της οικονομικής εκμετάλλευσης, και αφετέρου έργα εμπνευσμένα από τα πολιτικά και πολιτιστικά οράματα του φασισμού. Ένα πρόγραμμα μεγάλων δημοσίων έργων είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη δικτύων ύδρευσης, καθώς και οδικών, τηλεγραφικών και τηλεφωνικών δικτύων, την κατασκευή νέων δημόσιων κτιρίων, την αποκατάσταση των μνημείων, την έναρξη αρχαιολογικών ανασκαφών.

Αργότερα, αναπτύχθηκαν σχέδια για την ανάπτυξη των νησιών ως τουριστικού προορισμού (Martinoli & Perotti 1999). Οι Ιταλοί επίσης αναδιοργάνωσαν ή ανέπτυξαν μια σειρά από τοπικές βιομηχανίες, όπως ο καπνός, τα μεταλλεία, η υλοτομία και οι τοπικές καλλιέργειες μέσω εταιρειών, όπως η TEMI (Tabacchi Egei Manifattura Italiana) ή η CAIR (Compagnia Agricola Industriale Rodi). Η προσπάθεια επεκτάθηκε επίσης στον έλεγχο των μεταφορών μεταξύ των νησιών, κατ' αποκλεισμό των τοπικών μεταφορέων. Ιδιαίτερα στον τομέα της γεωργίας και της δασοκομίας η εκσυγχρονιστική προσπάθεια του καθεστώτος συνίστατο στην ανάπτυξη νέων πρότυπων οικισμών που υποστηρίζονταν από ειδικούς επιστημονικούς φορείς με σκοπό την ανάπτυξη και την αύξηση της παραγωγής σε αυτούς τους τομείς (Pignataro 2013, Franghiadis 2009, Doumanis 1997).

Οι αποικιοκρατικές προθέσεις του καθεστώτος υπήρξαν έτσι αναμφίβολα σοβαρές και φιλόδοξες, αφού η Δωδεκάνησος προσέφερε μια ευκαιρία για την ανάπτυξη μια αποικίας νέου τύπου, διαμέσου της ενσωμάτωσης ενός κατα βάση λευκού πληθυσμού στο κοινωνικό όραμα του φασισμού (Labanca, 2002, σελ. 180). Στην πραγματικότητα, όμως, η οικονομική κατάσταση της αποικίας αυτής παρέμενε επισφαλής, αφού ποτέ δεν έπαψε να εξαρτάται από τις γενναϊόδωρες επιδοτήσεις της κεντρικής κυβέρνησης της Ρώμης και το εμπορικό της ισοζύγιο παρέμενε αρνητικό.

Καθώς, όμως, στη δεκαετία του 1920 οι εντάσεις με την Τουρκία συνέχισαν να καθορίζουν την οικονομική κατάσταση της περιοχής, οι Ιταλοί υποχρεώθηκαν να αποδεχτούν την πραγματικότητα της τοπικής οικονομικής ζωής, η οποία βρισκόταν μεταξύ των συμπληγμάτων της ιταλικής αποικιοκρατικής εκμετάλλευσης και της κατάρρευσης των συναλλαγών με τη Μικρά Ασία, από τις οποίες εξαρτώνταν. Σε αυτό το πλαίσιο, το λαθρεμπόριο, όχι μόνο συνέχισε να ανθεί, αλλά γινόταν αντιληπτό από τις ιταλικές αρχές ως αναγκαιότητα. Αναφέροντας στη Ρώμη ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1924 ο Mario Lago παρατηρούσε:

«Η αποκατάσταση των συναλλαγών με την ακτή της Ανατολίας είναι ζήτημα ζωής ή θανάτου για το εμπόριο της Ρόδου [...] Οι επιπτώσεις αυτής της κρίσης είναι προφανείς. Ένα μεγάλο μέρος του Δωδεκανησιακού

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

πληθυσμού που ζούσε από το εμπόριο με την Ανατολή, υποφέρει σήμερα από την πιο μαύρη φτώχεια. Μάλιστα, προκειμένου να επιβιώσουν επιδίδονται σε ολοένα πιο ριψοκίνδυνο λαθρεμπόριο. Φυσικά, έστω κι αν γνωρίζουν ότι η καταστροφή που τους πλήττει δεν είναι ευθύνη του ιταλικού καθεστώτος, οι Δωδεκανήσιοι δεν διάκεινται θετικά προς εμάς. Δημιουργείται έτσι μια γενική διάθεση, αν όχι εχθρότητας, τουλάχιστον δυσπιστίας, η οποία είναι πολύ επιβλαβής για το καθεστώς μας. Το λαθρεμπόριο γίνεται κάθε μέρα πιο οργανωμένο σχεδόν σε τακτική μορφή με τη συνεργασία των Τούρκων από τα παράλια, οι οποίοι υποφέρουν από την αντιοικονομική κατάσταση που δημιούργησε η τουρκική κυβέρνηση τόσο όσο και οι υπήκοοί μας. Η κυβέρνησή μας δεν ενθαρρύνει το λαθρεμπόριο, αλλά ούτε και επιδίδεται στην καταστολή του. Είναι ποτέ δυνατόν η κυβέρνησή μας να γίνει οικειοθελώς ο χωροφύλακας για λογαριασμό της Τουρκίας και να αναγκάσει αυτούς τους ανθρώπους να πεθαίνουν από την πείνα; Έχω πολλές φορές πει ότι θεωρώ το πιο αναιμικό τακτικό εμπόριο προτιμότερο από το πλουσιότερο λαθρεμπόριο. Ήμουν έτσι πάντα ειλικρινά διατεθειμένος να λάβω μέτρα στενής συνεργασίας μεταξύ των αρχών των νησιών και των αρχών της ακτής με στόχο την εξάλειψη όλων των τελωνειακών απατών. Αλλά για να γίνει αυτό, είναι απαραίτητο η κυβέρνηση της Άγκυρας να αποφασίσει την ανάκληση των μέτρων που λαμβάνονται στο όνομα του μίσους ενάντια στην Ιταλία και τους Δωδεκανήσιους και να επιτρέψει την ελεύθερη λειτουργία των οικονομικών νόμων» (Lago 1924).

Συνεπώς, φαίνεται πως, από τη σκοπιά των αρχών των νησιών, η ανάπτυξη του λαθρεμπορίου και η ελλιπής επιβολή του τελωνειακού καθεστώτος δεν είχε σχέση με τις προφανείς δυσκολίες που δημιουργούσε η εκτενής ακτογραμμή ή οι ελλείψεις σε αστυνομικό ή τελωνειακό προσωπικό, είτε των Carabinieri ή της Guardia di Finanza (Cecini 2014). Επίσης, δεν ήταν πρόβλημα που σχετιζόταν με την πολυπλοκότητα ή τις αδυναμίες του ίδιου του τελωνειακού καθεστώτος: στην πραγματικότητα, η σχετική επιεικεία του εν λόγω νομοθετικού καθεστώτος, βάσει του οποίου μέχρι το 1930 τιμωρούνταν οι τελωνειακές παραβάσεις με πρόστιμα, τα οποία ήταν είτε αμελητέα είτε επιβάλλονταν υπο όρους, αναμφισβήτητα

προσέφερε ένα επιπλέον βολικό εργαλείο στο καθεστώς. Η στάση ανοχής απέναντι στο λαθρεμπόριο αποτέλεσε μια φυσική λύση στο πολιτικό πρόβλημα της Ιταλικής Διοίκησης. Τα στενά δημοσιονομικά συμφέροντα του καθεστώτος φαίνεται να θεωρήθηκαν στην πράξη υποδεέστερα σε σχέση με τα ζητήματα της διατήρησης της τάξης και την σταθεροποίηση του καθεστώτος στη συνείδηση του τοπικού πληθυσμού. Αυτή η σταθερότητα με τη σειρά της ήταν καθοριστική για τον εξίσου πολιτικό στόχο της διατήρησης των ερεισμάτων της Ιταλίας σε σχέση με την περαιτέρω οικονομική διείσδυση στην Ανατολία, μια περιοχή η οποία εξακολουθούσε να θεωρείται ως γεωπολιτικά ασταθής και, κατά συνέπεια, ως μακροπρόθεσμος στόχος για τις επεκτατικές φιλοδοξίες της Ιταλίας καθ' όλη τη δεκαετία του 1920.

Οι αρχειακές πηγές από τη Ρόδο συχνά δείχνουν πως οι αστυνομικοί και τελωνειακοί υπάλληλοι είχαν επαρκή γνώση και συνείδηση των πολιτικών αναγκαιοτήτων που καθόριζαν τη στάση του καθεστώτος απέναντι στο λαθρεμπόριο. Αφενός μεν υποστήριζαν συχνά τις αναφορές ή εκκλήσεις για επιείκεια που υποβάλλονταν από εκείνους που είχαν καταδικαστεί για αδικήματα λαθρεμπορίας, ακριβώς λόγω της φτώχειας ή της αδυναμίας τους να πληρώσουν το πρόστιμο. Από την άλλη πλευρά, γνώριζαν ότι το λαθρεμπόριο δεν προκαλούσε άμεση ζημία στα δημοσιονομικά και ευρύτερα οικονομικά συμφέροντα του καθεστώτος, αφού σε πολλές περιπτώσεις οι λαθρέμποροι διακινούσαν στην Ελλάδα και την Τουρκία προϊόντα που παράγονταν νόμιμα στο ιταλικό έδαφος.

Για παράδειγμα, σε μια έκθεση του 1936 σχετικά με άτομα που συμμετείχαν σε δραστηριότητες λαθρεμπορίου, ο διοικητής της καραμπινιέρων σημειώνει ότι

«κατά το παρελθόν [το πρώτο πρόσωπο] έχει ασκήσει αποτελεσματικά και εμφανώς, σε μεγάλη κλίμακα, το λαθρεμπόριο αλκοόλ και άλλων αγαθών σε βάρος της Ελλάδας και την Τουρκίας, μια δραστηριότητα η οποία θεωρούνταν ευνοϊκή [για τα ιταλικά συμφέροντα] από την [ιταλική] κυβέρνηση της εποχής γιατί δεν προκαλούσε οποιαδήποτε ζημία στο ταμείο μας, καθώς [το εν λόγω πρόσωπο] είχε δηλώσει [στις ιταλικές αρχές] τα εμπορεύματα που αγόρασε προκειμένου να τα διακινήσει

Λαθρεμπόριο και Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα

λαθραία στη συνέχεια. ... [Το άλλο άτομο] κατάφερε να δημιουργήσει μια σταθερή οικονομική κατάσταση, ιδίως με τα κέρδη που έκανε με την άσκηση, όπως είναι γνωστό σε εμάς, το λαθρεμπορίου τσιγαρόχαρτου υπέρ μας και σε βάρος της Ελλάδας και την Τουρκίας» (Grassini 1937).

Τα παραπάνω εξηγούν επίσης γιατί η ανοχή του λαθρεμπορίου από τις ιταλικές αρχές συνέχισε σε κάποιο βαθμό ακόμη και κατά τη δεκαετία του 1930. Η εξομάλυνση των Ιταλο-τουρκικών σχέσεων με τη σύναψη του Συμφώνου Ουδετερότητας και Φιλίας το 1928 συνέπεσε επίσης με την εξυγίανση και τον εκσυγχρονισμό της ιταλικής τελωνειακής νομοθεσίας. Ο τελευταίος επέφερε αλλαγές στο πλαίσιο των κυρώσεων κατά του λαθρεμπορίου, διπλασιάζοντας το ποσό των νόμιμων προστίμων και αναβαθμίζοντας το λαθρεμπόριο σε ποινικό αδίκημα που τιμωρούνταν με στερητική της ελευθερίας ποινή από ένα έως πέντε έτη. Εισήγαγε επίσης επιβαρυντικές περιστάσεις, όπως η ένοπλη λαθρεμπορία, η σύσταση συμμορίας για διάπραξη λαθρεμπορίου από τρία ή περισσότερα πρόσωπα ή το λαθρεμπόριο με τη χρήση πλαστών εγγράφων ή δωροδοκίας και διαφθοράς των υπαλλήλων. Η απόπειρα και η συμμετοχή, αλλά και η αποδοχή των λαθραίων εμπορευμάτων, έγιναν επίσης αξιόποινες πράξεις από το 1930 (Istituto Coloniale Fascista, 1932, 690-691). Έτσι, η μεταβολή των συνθηκών του διεθνούς πολιτικού περιβάλλοντος προς την κατεύθυνση που επιθυμούσε ο Lago το 1924 έφεραν επίσης αλλαγές με στόχο τον περιορισμό του λαθρεμπορίου. Ωστόσο, το καθεστώς των Δωδεκανήσων συνέχιζε να αφήνει περιθώρια για να ληφθούν υπόψη οι ατομικές περιστάσεις των ντόπιων μέσω της χορήγησης χάριτος και αμνηστίας.

Επιπλέον, το λαθρεμπόριο συνέχιζε να προσφέρει μια ευκαιρία στα τοπικά οικονομικά συμφέροντα να διατηρήσουν ένα δίαυλο πρόσβασης στις αγορές της τουρκικής ακτής. Σε εκείνη τη φάση τα συμφέροντα αυτά είχαν ενσωματωθεί σε κάποιο βαθμό στο ιταλικό πρόγραμμα οικονομικού εκσυγχρονισμού και στα κυκλώματα παραγωγής που το πρόγραμμα είχε δημιουργήσει - για παράδειγμα, το άτομο που αναφέρεται στην έκθεση των καρραμπινιέρων παραπάνω ήταν μεταξύ των μελών της τοπικής επιχειρηματικής ελίτ στην Πάτμο και είχε σχέσεις με διακεκριμένους εμπορικούς παράγοντες στη Ρόδο. Σε κάθε περίπτωση, το αν η

Γιώργος Παπανικολάου και Filippo Espinoza

ιταλική ανοχή στο λαθρεμπόριο αποτελούσε επίσης μια στρατηγική για την προσέγγιση και ενσωμάτωση των τοπικών οικονομικών και κοινωνικών ελίτ πέρα από τις πιο επιφανείς εμπορικές οικογένειες της Ρόδου, είναι μια ενδιαφέρουσα και βάσιμη ερευνητική υπόθεση.

Συμπέρασμα

Η μελέτη του λαθρεμπορίου στη Δωδεκάνησο κατά την εποχή της ιταλικής διοίκησης δείχνει πως η κατασταλτική προσέγγιση του καθεστώτος μεταβαλλόταν στη βάση εξω-νομικών και υψηλότερων στρατηγικών παραγόντων. Επρόκειτο για το αποτέλεσμα της σύνθεσης δυο πραγματικοτήτων που αντιμετώπιζε η ιταλική Διοίκηση. Από τη μια μεριά, σε σχέση με την εσωτερική πραγματικότητα της Δωδεκανήσου, οι αποικιοκρατικές φιλοδοξίες των Ιταλών ήρθαν αντιμέτωπες με την ιδιαίτερη και σκληρή πραγματικότητα των τοπικών συνθηκών που είχαν βαθιές ρίζες στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία της περιοχής. Από την άλλη, η Δωδεκάνησος αποτελούσε ένα εδαφικό απόκτημα του Ιταλικού ιμπεριαλισμού το οποίο, υπό το φως των μεταβαλλόμενων διεθνών συνθηκών κατά τον Α΄ ΠΠ και το μεσοπόλεμο, αποδείχθηκε (ανέλπιστα ίσως) άξιο υπεράσπισης σε βάθος χρόνου.

Η ανάλυσή μας αντιλαμβάνεται την πολιτική του καθεστώτος έναντι του λαθρεμπορίου ως «ανοχή». Ενώ η επίσημη γραμμή της απαγόρευσης και επιβολή κυρώσεων στο λαθρεμπόριο προβλεπόταν φυσικά από το νόμο, το αρχαιακό υλικό και οι άλλες ιστορικές πηγές προσφέρουν ισχυρές ενδείξεις πως οι ιταλικές αρχές αντιλήφθηκαν την παράνομη οικονομική δραστηριότητα ως πολιτική αναγκαιότητα, ακριβώς όπως οι τοπικοί πληθυσμοί αντιλαμβάνονταν το λαθρεμπόριο ως αναγκαιότητα της οικονομικής ζωής. Η εξάρτηση αυτής της τελευταίας από τις εμπορικές οδούς που εκτείνονταν πέρα από τα πορώδη σύνορα της περιοχής ήταν ζήτημα ζωής και θανάτου. Το κλείσιμο αυτών των δρόμων απλούστατα σήμαινε μια ζωή στο φάσμα της ακραίας φτώχειας και της πείνας. Προφανώς οι λαθρέμποροι εκμεταλλεύτηκαν για να κάνουν κέρδη και περιουσίες τις σχετικές ευκαιρίες και τις δεινές συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν οι συμπατριώτες τους - αλλά το στοιχείο που πρέπει να αναγνωρίσει

κάποιοι είναι πως αυτές τους οι προσωπικές επιλογές και τύχες (Hobbs, 2013), ήταν στενά εξαρτημένες από τις ευρύτερες ιστορικές συνθήκες και την κοινωνικο-οικονομική δομή της Δωδεκανήσου.

Μέρος βέβαια αυτής της δομής ήταν και ο τρόπος με τον οποίο αρθρώθηκε η ιταλική εξουσία στην περιοχή. Για τους Ιταλούς το λαθρεμπόριο δεν αποτελούσε απόλυτη απειλή, αλλά μάλλον ήταν ταυτόχρονα απειλή και ευκαιρία: απειλή, στο μέτρο που η δραστηριότητα του τοπικού πληθυσμού στις παράνομες αγορές της περιοχής προκαλούσε κινδύνους και απώλειες για τη δημοσιονομική υγεία του καθεστώτος. Αλλά και ευκαιρία, στο βαθμό που αυτές οι παράνομες αγορές στάθηκαν κάτι σαν μαξιλάρι, από τη μια απορροφώντας τους κραδασμούς από τις κοινωνικές εντάσεις που συνιστούσαν απειλή για την πολιτική σταθερότητα της νεοσύστατης και γεωπολιτικά επισφαλούς ιταλικής κυριαρχίας. Και από την άλλη, πέρα από μια απλή στρατηγική πολιτικής ειρήνευσης ενός αφηρημένου τοπικού πληθυσμού, χρησίμευσαν επίσης και ως μοχλός για την άρθρωση των τοπικών ελίτ και του ιταλικού καθεστώτος σε νέα δίκτυα της οικονομικής και κοινωνικής δύναμης στην περιοχή.

Βιβλιογραφικές παραπομπές και πηγές

- Alhadeff, V. (1927). *L'ordinamento giuridico di Rodi e delle altre isole Italiane dell' Egeo*. Istituto Editoriale Scientifico, Milano.
- Ameglio, G. (1913). *Contributo monografico per lo studio politico ed economico dell'isola di Rodi*. Tipo-litografia del Comando della 6a Divisione Speciale, Ρόδος.
- Barlas, D. (2004). "Friends or foes? Diplomatic relations between Italy and Turkey, 1923–36", *International Journal of Middle East Studies*, 36, σ. 231-252.
- Antonopoulos, G.A., Papanicolaou, G. (2015). *Unlicensed capitalism, Greek style: illegal markets and "organised crime" in Greece*. Wolf Legal Publishers, Nijmegen.
- Block, A.A., Chambliss, W.J. (1981). *Organising crime*. Elsevier, New York.
- Bosworth, R.J.B. (1970). "Britain and Italy's acquisition of the Dodecanese, 1912–1915", *The Historical Journal*, 13(4), σ. 683-705.
- Bosworth, R.J.B. (2019). *Italy and the end of the Ottoman Empire*. Στο: Kent, M. (ed.), *The Great Powers and the end of the Ottoman*

- Empire. Frank Cass, London, σ. 51-72.
- Cecini, G. (2014). *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell'egeο 1912–1945*. Gangemi Editore, Roma.
- Doumanis, N. (1997). *Myth and memory in the mediterranean: remembering fascism's empire*. MacMillan, Basingstoke.
- Elia, V. (1918α) *Rapporto a MAE*. [Αναφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών, υπογρ. Elia]. Archivio di Gabinetto 1915–1918 (box 56, φ 4). *Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων: Ρώμη*, 26.6.1918.
- Elia, V. (1918β, 6 Οκτωβρίου). *Rapporto a MAE*. [Αναφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών, υπογρ. Elia]. Archivio di Gabinetto 1915–1918 (box 56, φ 4). *Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων: Ρώμη*, 6.10.1918.
- Franghiadis, A. (2009). *La politica economica del fascismo nel Dodecaneso: il periodo del governatore Mario Lago (1923–1936)*. Στο: Peri M. (ed.), *La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso: atti del convegno - Padova 16–17 november 2007*. Esedra. Padova, σ. 51-61.
- Gayda, V. (1928). “L'economia del Dodecaneso”. *L'Oltremare*, 4, σ. 146-149.
- Grassini, G. (1937). *Situazione del comune di Patmo*. [Αναφορά για την κατάσταση στο νησί της Πάτμου, από Grassini σε DeVecchi, 18 Μαρτίου 1937]. *Affari Politici 1931–1945, Dodecaneso-Egeo* (box 13, φ 7). *Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων: Ρώμη*, 18.3.1937.
- Guidoni, U. (1922). *Il problema doganale di Rodi*. [Συνημμένο στην αναφορά του Κόμητος DeBosdari, κυβερνήτη της Ρόδου]. *Affari Politici 1919–1930* (box 985, φ 2410). *Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων: Ρώμη*.
- Hobbs, D. (1998). “Going down the glocal: the local context of organised crime”. *The Howard Journal*, 37(4), σ. 407-422.
- Hobbs, D. (2013). *Lush life: constructing organised crime in the UK*. Oxford University Press, Oxford.
- Inalcik, H., Quataert, D. (eds.) (1997). *An economic and social history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge. τόμος 2, σ. 1600–1914.
- Istituto Coloniale Fascista (1932). *Annuario delle colonie Italiane e paesi vicini*. Castaldi, Roma.
- Labanca, N. (2002). *Oltremare: storia dell'espansione coloniale itali-*

- ana. Il mulino, Bologna.
- Lago, M. (1924). Commercio del porto di Rodi. [Αναφορά στο Υπουργείο Εξωτερικών, Telespresson. 8227, 7 Σεπτεμβρίου 1924, υπογρ. Lago]. Direzione Generale Affari Commerciali, Egeo 1924–1926 (κατ. 4, φ 2). Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων: Ρώμη, 7.9.1924.
- Martinoli, S., Perotti, E. (1999). Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso. Fondazione Giovanni Agnelli, Torino.
- Myres, J.L. (1920). “The Dodecanese”. The Geographical Journal, 56 (5), σ. 329-347.
- Myres, J. L. (1941). “The islands of the Aegean”. The Geographical Journal, 97(3), σ. 137-156.
- Pignataro, L. (2011). I: Il Dodecaneso italiano 1912–1947: i lineamenti giuridici l’occupazione iniziale: 1912–1922. Edizioni Solfanelli, Chieti.
- Pignataro, L. (2013). II: Il Dodecaneso italiano 1912–1947: il governo di Mario Lago 1923–1947. Edizioni Solfanelli, Chieti.
- Τσιρπανλής, Ζ. (1998). Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα. Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, Ρόδος.
- Zervos, S. (1919). The Dodecanese: the history of the Dodecanese through the ages, its services to mankind and its rights. A. Page, London.